

Ermənistanın təşəkkülü və İrəvanın ermənilərə verilməsi məsələsi

1918-ci ildə İrəvan bölgəsində erməni dövləti necə və hansı öhdəliklər qarşılığında yaradıldı?

Vasif Qafarov,

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

1917-ci ilin Oktyabr çevrilişi ilə Rusiyada qurulan bolşevik hakimiyyəti “Sülh haqqında dekret” (26 oktyabr / 8 noyabr 1917) qəbul etdikdən az sonra, 1917-ci il 13 (26) noyabr tarixində Almaniya baş komandanlığına barışıq təklifi ilə müraciət etdi. 1917-ci il 2 (15) dekabr tarixində Brest-Litovskda Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macarıstan və Bolqarıstanla Sovet Rusiyası arasında 11 maddədən ibarət barışıq sazişi imzalandı. 1917-ci il dekabrın 9-da (22-də) Sovet Rusiyası ilə Almaniya bloku ölkələri arasında başlayan Brest-Litovsk sülh konfransı 1918-ci il martın 3-nə qədər davam etdi. 1918-ci il martın 3-də tərəflər arasında imzalanan Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə görə, Sovet Rusiyası rus ordularının işğalı altında olan Şərqi Anadolu vilayətlərini müntəzəm bir şəkildə boşaltmalı və Türkiyəyə geri verməli, həmçinin 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsində məğlub olan Osmanlı imperiyasının ödəyə bilmədiyi təminatın qarşılığında Rusiyaya verməyə məcbur olduğu Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini də rus ordularından dərhal boşaltmalı, bu ərazilərin yeni idarə formasına və hüquqi durumlarına qarışmamalı idi. Bu bölgələrin gələcək idarə forması qonşu dövlətlər və xüsusilə Türkiyə ilə razılaşacaq yerli əhali tərəfindən müəyyən edilməli idi. Bir qədər irəli gedib qeyd edək ki, adıçəkilən ərazilərdə yaşayan əhəlinin mütləq əksəriyyətini türk-müsəlmanlar təşkil etdiyindən, keçirilən plebissiddə onlar təbii olaraq Osmanlı imperiyasına ilhaq olunmalarına səs verdilər.

1918-ci il fevralın 23-də bölgənin ali hakimiyyət orqanı kimi Tiflisdə yaranan Cənubi Qafqaz Seymi özünü Rusiyanın bir hissəsi hesab etsə də, bolşevik hakimiyyətini qəbul etmədiyindən Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Qafqaza aid maddələrini yerinə yetirməkdən imtina etdi. Osmanlı hökuməti Brestdə Sovet Rusiyasına qəbul etdirdiyi Qafqazla bağlı müqavilə şərtlərini yeni elan olunan Cənubi Qafqaz Seyminə də qəbul etdirmək məcburiyyətində qaldı. Bu məqsədlə 1918-ci il martın 14-də Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında Trabzonda sülh konfransı öz işinə başladı. Fevralın 12-dən Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatları bərpa edən Osmanlı qoşunları Şərqi Anadolu ərazilərini rus silahlı ilə silahlanmış ermənilərdən azad edərək martın 14-də - Trabzon konfransı açılan gün müharibədən əvvəlki türk-rus sərhədinə çatdılar. Trabzon konfransında Osmanlı hökuməti Cənubi Qafqaz Seymindən Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini yerinə yetirməyi (Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərini boşaltmağı) tələb etsə də, bir ay boyunca (14 mart - 14 aprel 1918) davam edən danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. Seym danışıqları dayandırmaq və türk tələbləri qarşısına silahla çıxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Lakin tərəflər arasında baş verən 8 günlük (14-21 aprel 1918) müharibədə məğlub olan Cənubi Qafqaz Seymi Osmanlı hökumətinin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqazın müstəqilliyi elan edildi və Tiflis hökuməti Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini qəbul etdiyini bəyan etdi. Lakin Tiflis hökumətinin türk tələbləri qarşısına silahla çıxması və Osmanlı imperiyasının Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi ərazilərə (Qars, Ərdəhan və Batum) silah gücünə yiyələnməsi tərəflər arasında keçirilən Batum konfransında (11 may - 4 iyun 1918) Türkiyənin mövqeyinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu.

Osmanlı imperiyası ilə Cənubi Qafqaz respublikası arasında may ayının 11-də keçirilən Batum konfransının ilk və son ümumi iclasında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşənin Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri Akaki Çxenkeliyə təqdim etdiyi 12 maddəlik müqavilə layihəsində Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərdən əlavə Türkiyə hərbi əməliyyatlar meydanında verdiyi qurbanların əvəzi olaraq bir sıra yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi. Bu tələblərə Tiflis quberniyasının Axıska və Axalkələk qəzaları, İrəvan quberniyasının Aleksandropol və Sürməli qəzaları, Eçmiədzin qəzasının Sərdarabad hissəsi, İrəvan qəzasının cənub və cənub-qərb hissəsini təşkil edən Kəmərlilər (Gərnibasar), Uluxanlı (Zəngibasar) və Vedibasar bölgələri, Şərur-Dərələyəz qəzasının Şərur hissəsi və Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası, habelə Aleksandropol-Eçmiədzin-Naxçıvan-Culfa dəmir yolu daxil idi. Bundan əlavə, İngiltərəyə qarşı müharibə davam etdiyi müddətdə Türkiyəyə Cənubi Qafqazın bütün dəmir yol şəbəkəsindən istifadə etmək hüququ verilməli, eyni zamanda Osmanlı imperiyası tələb etdiyi təqdirdə Tiflis hökuməti Bakı limanındakı müəssisələrlə Xəzər dənizindəki Qafqaz hökumətinə aid nəqliyyat vasitələrini Osmanlı hökumətinin sərəncamına verməli idi.

İrəli sürülən bu türk tələblərinə münasibətdə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin, eyni zamanda Seymin ümumi fikrə gələ bilməməsi Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasını labüd etdi. Cənubi Qafqaz

nümayəndə heyətinin rəhbəri A.Çxenkeli mayın 13-də Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəylə görüşündə açıq şəkildə bildirdi ki, əgər Osmanlı hökuməti güzəştə getməyib irəli sürdüyü ərazi tələblərində israr edərsə, Cənubi Qafqaz hökuməti və Seym dağılacaqdır. Lakin Xəlil bəy qəti şəkildə bəyan etdi ki, Osmanlı hökuməti konfransın ilk iclasında irəli sürdüyü tələblərdə israrlıdır və bu məsələdə hansısa bir güzəştə getməyəcəkdir. Bu mövqə qarşısında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin mövcudluğu sadəcə formal xarakter daşımağa başladı. Heyətin gürcü, azərbaycanlı və erməni nümayəndələri Osmanlı heyəti ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa başladılar və təmsil etdikləri xalqların maraqlarını qorumağa çalışdılar.

Trabzon konfransında Osmanlı hökumətinin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə bağlı tələblərini qəbul etməyib, türk tələbləri qarşısına silahla çıxmaq mövqeyində israr edən və bununla da müharibəyə rəvac verən gürcü-erməni ittifaqı olsa da, Batum konfransında sərtləşən türk tələbləri qarşısında ən ağır və aciz vəziyyətdə qalan ermənilər oldular. Çünki Osmanlı hökuməti Brest-Litovsk sülhü ilə əldə etdiyi imtiyazlara Cənubi Qafqaz Seymi ilə müharibə aparmaqla nail olduğundan, Batum konfransında artıq Brest müqaviləsinin şərtlərini danışıqlar üçün yeganə əsas kimi görmür, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərindən əlavə bir sıra yeni ərazi və imtiyazlar tələb edirdi ki, əsasən İrəvan quberniyasına yönələn bu tələblər reallaşdığı təqdirdə Qafqazda ermənilər üçün dövlət yaratmağa ərazi qalmırdı. üstəgəl, Osmanlı ordusunun Qafqaz istiqamətində apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar İrəvan quberniyası ərazisində 400 mindən çox erməni qaçqınının yığılmasına gətirib çıxarmışdı. Dünya müharibəsinin əvvəllərindən başlayaraq Şərqi Anadolu ərazilərində türk-müsəlmanlara qarşı soyqırım cinayətləri törədən ermənilər bu ərazilər türk ordusu tərəfindən azad edilən zaman cəzalanacağından qorxaraq İrəvan quberniyası ərazisinə sığınmalı olmuşdular. Qeyd edək ki, bu evsiz-eşiksiz, ac-yalavac erməni qaçqınları Azərbaycana da böyük fəlakətlər gətirdilər. Belə ki, daşnaklar İrəvan və Yelizavetpol quberniyaları ərazisindəki türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım cinayətləri törətməklə və onları öz ev-eşiyindən didərgin salmaqla müsəlmanlardan boşaldılan kəndlərdə Türkiyədən gələn erməni qaçqınlarını yerləşdirdilər.

Gürcülər türk tələbləri qarşısında Almaniyaya sığındılar. Ermənilər də Almaniyaya sığınmağa çalışırdılar. Lakin almanlar Türkiyənin Qafqaz siyasətini pozmaq üçün gürcülərlə yanaşı, erməniləri də türk tələblərini qəbul etməməyə sövq etsələr də, erməniləri müdafiə etməkdə və himayələrinə götürməkdə maraqlı deyildilər. Buna görə də ələcsiz vəziyyətdə qalan erməni nümayəndələri 1918-ci il mayın 13-də Xəlil bəy ilə görüşüb, “İndiyə qədər Rusiya ilə birləşib Türkiyəyə qarşı müharibə aparan və düşmənçilik fəaliyyətləri göstərən daşnak partiyasının mübarizəni uduzduğunu və bundan sonra Türkiyə ilə anlaşıb onun mərhəmətinə sığınmaq haqqında qərar qəbul etdiyini” bəyan edərək, Qafqaza sığınan erməni qaçqınlarının öz yerlərinə geri qaytarılmasını və Aleksandropolla bağlı türk tələbindən imtina edilməsini xahiş etdilər. Lakin müsbət cavab ala bilmədilər.

Mayın 16-da Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşadan “gürcüləri əldə edərək tezliklə işi bitirmək” təlimatını alan Xəlil bəy ertəsi gün Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Məhəmməd Həsən Hacinski ilə görüşüb Azərbaycan nümayəndələrinə təklif etdi ki, gürcüləri məmnun etmək üçün onlara bir qədər ərazi versinlər. Xəlil bəy sədrəzəm ilə apardığı məsləhətləşmələrdə Osmanlı imperiyasına qarşı erməni-gürcü ittifaqının yaranmasına imkan verməmək üçün gürcülərə Azərbaycan tərəfdən ərazi güzəştləri edilməsi ilə yanaşı, Türkiyənin də Axalkələk qəzasından müəyyən güzəştlər etməsi təklifini irəli sürdü və fikrini də belə əsaslandırdı ki, “bu halda biz gürcüləri tamamilə qazanıb, erməniləri tək qoyub, işimizi asanlıqla görə bilərik”. “Ermənilərlə gürcüləri ayırmaq” fikri sədrəzəm tərəfindən müsbət qarşılanırsa da, Osmanlı hökuməti Axalkələk qəzasından gürcülərə ərazi güzəştləri verilməsi təklifinə müsbət yanaşmayıb, bunun qarşılığında ermənilərin mənimlədikləri ərazilərin müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürülməsi təlimatını verdi. Tələt paşa Xəlil bəyə göndərdiyi 1918-ci il 18 may tarixli teleqramında yazırdı: “Ermənilərlə gürcüləri ayırmaq xüsusundakı fikrinizə tamamilə şərikəm. Ermənilərin mənimlədikləri ərazinin müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürülməsi müvafiqdir. Sırf türk olan Axalkələk qəzasının gürcülərə zərərli olacağını anlataraq onları bu fikirdən vaz keçirin”.

Bu təlimat üzrə hərəkət edən Xəlil bəy elə həmin gün A.Çxenkeli ilə görüşüb gürcülərin ermənilərin arxasınca sürüklənməməsini tövsiyə etdi və erməni dövlətinin yaradılmasının gürcülər üçün də zərərli olacağını anlatmağa çalışdı. A.Çxenkelidən sonra M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski ilə görüşən Xəlil bəy Türkiyəyə qarşı erməni-gürcü ittifaqının yaranmasına imkan verməmək lazım olduğunu bildirdi və bu məsələdə Azərbaycan nümayəndələrinin gürcülərə təsir göstərməsini tövsiyə etdi.

Xəlil bəy mayın 20-də A.Çxenkeli ilə yenidən görüşərək, Cənubi Qafqaz heyətinə ultimatum vermək haqqında İstanbuldan əmr almağına böyük ehtimal olduğunu onun diqqətinə çatdırdı və qeyd etdi ki, əgər ermənilər ultimatumu qəbul etməyə yanaşmasalar, o halda gürcülər müsəlmanlarla birlikdə konfederasiyanı qoruyub saxlasınlar və ultimatumu qəbul etsinlər. Lakin A.Çxenkeli erməniləri qeyri-məmnun buraxıb müsəlmanlarla ittihadı qoruyub saxlamağın mümkünsüz olduğunu bildirdi və fikrini də onunla əsaslandırdı ki, ermənilər Cənubi Qafqazın hər tərəfinə yayıldığından böyük problemlər yaradacaqları şübhəsizdir. O, həmçinin qeyd etdi ki, Osmanlı imperiyası böyük bir dövlət olduğu halda illərdir ki, erməni problemi ilə məşğuldur, amma həll edə bilmir, biz hansı qüvvəimizlə qeyri-məmnun olan erməniləri itaətimiz altına ala

bilərik? Xəlil bəy hansısa bir ərazidə erməni hökuməti yaradılsa, bu halda erməni komitələrinin əhali arasında böyük nüfuz qazanacağını, dünyanın dörd tərəfində olan ermənilərin də orada toplaşmağa çalışacağını və bunun gələcəkdə Qafqaz üçün böyük təhlükə olacağını A.Çxenkelinin diqqətinə çatdırdı və ardınca qeyd etdi ki, əgər bunun əksi baş versə, yəni ermənilər dövlət və hökumət sahibi ola bilməsələr, o halda erməni komitələri erməni əhalisi arasında öz nüfuzlarını itirəcəklər və nəticədə ermənilər əvvəldə olduğu kimi, bundan sonra da istər Osmanlı imperiyasında, istərsə də Qafqaz dövlətində qanuna tabe vətəndaş olaraq həyatlarını davam etdirəcəklər. Xəlil bəyin bütün bu arqumentləri qarşısında A.Çxenkelisi yenə də əvvəlki mövqeyində israr edib, bir tərəfdən gürcü və Qafqaz müsəlmanları, digər tərəfdən də Osmanlı imperiyası ilə əhatə olunmuş bir Ermənistandan təhlükə gəlməyəcəyinə dair geniş şəkildə mülahizələrini irəli sürdü.

Mayın 20-də A.Çxenkelidən sonra Tiflisdən yeni gələn erməni nümayəndələrini qəbul edən Xəlil bəy “Trabzon konfransında türk tələblərini qəbul etməyərək danışıqların kəsilməsinə rəvac verən və müsəlman əhalisini kəndlərindən çıxarmaq üçün davam edən erməni təcavüzünün müzakirələri bu hala gətirdiyini” onların diqqətinə çatdırdı və bütün bunların nəticəsində yaranan məsuliyyəti ermənilərin öz üzərinə götürməli olduğunu bəyan etdi. Erməni nümayəndələri Osmanlı hökumətinin mərhəmətinə ümidlərini itirmədiklərini bəyan edərək və Tiflisdən yeni gəldiklərini əsas gətirərək, ultimatum verilməsinə tələsməməyi və müzakirələr üçün zaman ayrılmasını xahiş etdilər.

Xəlil bəy erməni nümayəndələri qarşısında sərt mövqə ortaya qoysa da, o artıq erməni dövlətinin yaradılmasının vacib olduğu qənaətinə gəlmişdi. Elə həmin gün ermənilərdən sonra M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə görüşən Xəlil bəy bu məsələni Azərbaycan nümayəndələri ilə müzakirə etdi. Azərbaycan nümayəndələri bildirdilər ki, ermənilər ultimatumu qəbul etməyib inad edəcəklər və bu halda Osmanlı ordusunun təzyiqi qarşısında geri çəkiləcək yüz minlərlə əlilə, yurdsuz-yuvasız ermənilər müsəlman kəndlərinə soxulub, türk-müsəlman əhaliyə qarşı qırğın, qətl və bir çox təxribatlar törədəcəklər. Gürcülərdən fərqli olaraq müsəlman əhali siləhsiz və ordusuz olduğundan xalqı erməni təcavüzündən qorumaq mümkün olmayacaqdır. Xəlil bəy Azərbaycan nümayəndələrinə ermənilərlə sülh şəraitində keçinməyi məsləhət gördü və bu halda Osmanlı ordusunun dərhal müsəlmanların köməyinə gələcəyini, əgər ermənilər mane olarsa, o halda da ordunun bu vəzifəni döyüşərək icra edəcəyini bildirdi və eyni zamanda, Azərbaycanın fədakarlıq edib Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə bir qədər ərazi güzəştə getməsinə təklif etdi. O qeyd etdi ki: “Böyük məsələ həll edərkən fədakarlıq etmək lazım gəlir. Bizim alacağımız ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə bir qədər ərazi ayırsanız əgər, onları müqavimət göstərməkdən çəkindirmək mümkün olacaqdır”. Xəlil bəy Azərbaycan nümayəndələrinə etdiyi bu təklif barəsində A.Çxenkeliyə də məlumat verdi.

Gürcü, erməni və Azərbaycan nümayəndələri ilə keçirdiyi bu görüşlər və aparılan müzakirələr barədə elə həmin gün (mayın 20-də) sədrəzəmə göndərdiyi teleqramında ətraflı məlumat verən Xəlil bəy bu müzakirələrdən gəldiyi qənaətləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirərək qeyd edirdi ki: “Əgər ermənilər sona qədər müqavimət göstərməyə qərar versələr, o halda gürcülər konfederasiyanın dağıldığını elan edərək özlərini hərə-mərclikdən qorumaq üçün müstəqilliklərini elan edəcəklər. Bununla yanaşı, heç bir tərəfin hakim olmayacağı bir məmləkətdə daxili anarxiya da baş qaldıra bilər... Bunun üçün də həm konfederasiyanı dağıtmamaq, həm də təkliflərimizi qəbul etdirmək, əks təqdirdə ermənilərlə gürcüləri ayırmaq ilə məşğulam. Keçən zamanın bizim üçün çalışmasından əmin olun”.

Xəlil bəyin mayın 20-də M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacınski ilə keçirdiyi görüşdə verdiyi təklif və tövsiyələrə uyğun olaraq, ertəsi gün Azərbaycan nümayəndələri erməni nümayəndələri - Ovanes Kaçaznuni və Aleksandr Xatisovla görüşüb erməni dövləti yaradılması məsələsi ilə bağlı müzakirələr apardılar. Bu müzakirələrdə Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Həsən Hacınski, Aslan bəy Səfikürdski və Əhməd bəy Pepinovdan başqa, Tiflisdən yenidən Batuma gəlmiş Seymin müsəlman fraksiyasının üzvləri Fətəli xan Xoyski, Məmməd Yusif Cəfərov, Nəsim bəy Yusifbəyli və Xəlil bəy Xasməmmədov da iştirak edirdilər. Müzakirələrin yekununda belə bir razılıq əldə edildi ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, konkret olaraq Qarabağa olan iddialarından imtina edirlər, bunun qarşılığında Azərbaycan tərəfi Cənubi Qafqazda “Aleksandropol quberniyası” hüduklarında xüsusi erməni kantonunun təşkilinə razılaşırlar.

Göründüyü kimi, mayın 21-də Qarabağa olan iddialardan imtina etmək müqabilində Azərbaycan tərəfi İrəvan şəhərini ermənilərə güzəştə getməyə deyil, “Aleksandropol quberniyası” hüduklarında xüsusi erməni kantonunun təşkilinə razılıq vermişdi. Bu zaman erməni dövlətinin Aleksandropol siyasi mərkəz olmaqla yaradılması məsələsi müzakirə mövzusu idi. İrəvan siyasi mərkəz olmaqla erməni dövlətinin yaradılması məsələsi isə, bundan iki gün sonra - mayın 23-də gündəmə gəldi.

Türk ultimatumu qarşısında Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasına imkan verməmək üçün Xəlil bəyin ermənilərsiz müsəlman-gürcü federasiyasını yaratmaq üçün göstərdiyi təşəbbüslər gürcülər tərəfindən qəbul edilmədi. Almanların tövsiyələri ilə hərəkət edən gürcülər artıq öz müstəqilliklərini elan etmək barəsində qəti qərara gəlmişdilər. Tələt paşa ilə apardığı məsləhətləşmələrdə sədrəzəmin “Osmanlı ordusu

Qafqaza girdikdən sonra müsəlmanlarla gürcülərin ittihadını təmin edəcək” fikri ilə də razılaşmayan Xəlil bəy gürcülərə haqq verir, gürcü xalqının uzun illər ərzində apardığı istiqlal mübarizəsini və Sereteli, Çxeidze kimi aydınlar yetişdirdiyini önə sürərək bu millətin müstəqil yaşamağa əzm etdiyini və müstəqil yaşayacağını vurğulayırdı.

Tələt və Ənvər paşaların “müstəqil gürcü dövləti yaradıldığı təqdirdə Qafqazın digər qisminə müsəlman dövləti yaratmaq və ermənilərə dövlət yaratmağa imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri müsəlmanlarla gürcülər arasında bölüşdürmək” təklifi isə həm gürcülər, həm azərbaycanlılar və həm də Xəlil bəyin özü tərəfindən qəbul edilmədi. Batum konfransında əsas söz sahibi olan Xəlil bəy Cənubi Qafqaz Seyminin dağılacağı halda gürcü və müsəlman dövlətləri ilə yanaşı, erməni dövlətinin də yaradılmasını vacib hesab edir və bu mövqeyini sədrəzəmə də qəbul etdirmək üçün təkid edirdi. Amma erməni dövlətinin harada, hansı ərazilərdə yaradılması məsələsi həll edilməmişdi. Qarsın ardınca mayın 15-də Aleksandropol da türklər tərəfindən tutulduqdan sonra erməni dövlətinin İrəvan ətrafında yaradılması məsələsi gündəmə gəldi. İndi türklər erməni dövlətinin yaradılması üçün siyasi mərkəz olaraq ya Aleksandropolu ermənilərə verməli və bu şəhərlə bağlı irəli sürdüyü tələbindən geri çəkilməli, ya da İrəvanı müsəlmanlardan alıb onlara verməli idilər. Bu iki seçim qarşısında Aleksandropoldan imtina etmək fikrini belə qəbul etməyən Osmanlı hökuməti ikinci varianta üstünlük verdi. Tələt paşa mayın 23-də Xəlil bəyə göndərdiyi teleqramında bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı təlimatı verdi: “Ermənilərə gəlincə, onlar da İrəvanın kanton qisminə təşəkkül edə bilərlər”. Xəlil bəy təkidli xahişlərindən sonra “İrəvanın kanton qisminə” erməni dövlətinin yaradılması ilə bağlı Tələt paşadan aldığı bu razılığı çox yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, erməni dövlətinin Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılması və Azərbaycan tərəfdən də ermənilərə müəyyən ərazi güzəştləri edilməsi ideyasını irəli sürdü. O, mayın 23-də sədrəzəmə göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Ermənilərə gəlincə, onlar da İrəvanın kanton qisminə təşəkkül edə bilərlər buyrulur. Bundan sizin Qafqaz konfederasiyası daxilində bir erməni siyasi mövcudiyyətinin əleyhinə olmadığını anlayaraq məmnun oldum. Bu bir siyasi zərurətdir. Çünki orada bir milyon erməni vardır. Elə bir millət ki, məfkurəsi yüksək və milli vicdanı güclü və atəşlidir. Bunları tək bir nəfəri qalmaqala qədər məhv etmək mümkün olmayınca, bir qismini tələb etdiyimiz ərazi daxilində bizdə, digər bir qismini Qafqazda saxlamaq şəklində məsələni həll etmək Qafqazı daima gəmirəcək və yıxacaq, təhlükəsizlik və asayişdən məhrum edəcək bir anarxiya ocağı halına gətirəcək deməkdir. Qafqaz şimaldan kazak, cənubdan erməni təhdidi arasında öz mövcudiyyətini davam etdirə bilməyəcəkdir. Qafqazda ermənilərin ən kompakt yaşadığı yerlər bizim tələb etdiyimiz ərazilərdir. Bu ərazilərin xaricində qalan digər yerlərdə ermənilər müsəlmanlar arasında çox dağınıq bir şəkildə yaşayırlar. Alacağımız ərazilərin qarşı tərəfində ermənilərin siyasi birliyinin təşkili üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığını müsəlman nümayəndələrlə geniş müzakirə etdik və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum oldu”. Xəlil bəy daha sonra qeyd edirdi ki, erməni məsələsinin arzu etdiyimiz halda həllinin doğuracağı vahiməli nəticələrindən Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadə (Ənvər paşa tərəfindən İstanbuldan göndərilmiş bu şəxslər mayın 20-də Batuma gəlmişdilər) də daxil olmaqla bütün Qafqaz müsəlmanları və həmçinin gürcülər də narahatdırlar.

Xəlil bəyin Türkiyənin ərazi tələblərini bir qədər yumşaldıb, Axalkələk qəzasından gürcülərə müəyyən ərazi güzəştləri etmək təklifi Ənvər paşa tərəfindən sərt qarşılandığından o, Aleksandropolun ermənilərə güzəştə gedilməsi məsələsini hökumət qarşısında birbaşa qaldırmaqdan çəkinir və bu məsələni dolay yolla qabartmağa üstünlük verirdi. O, Tələt paşaya göndərdiyi 23 may 1918-ci il tarixli teleqramında qeyd edirdi ki, Ə. Ağaoğlu və Ə. Hüseynzadə də bu məsələ ilə bağlı öz fikirlərini Ənvər paşaya yazacaqlar. Teleqramın sonunda Xəlil bəy bir daha erməni dövləti yaradılmasının vacibliyi üzərində duraraq, “hər tərəfdən türk dövlət və millətləri ilə əhatə olunmuş və onların yardımı ilə siyasi məfkurəsinə qovuşmuş bir erməni hökumətindən hər halda çox uzun zaman üçün belə, zərərli gəlməyəcəyi” qənaətində olduğunu bildirir və sədrəzəmin erməni məsələsində “çıbanı kökündən təmizləmək və erməni dövlətinin yaradılmasına, ümumiyyətlə, imkan verməmək” fikrini qeyri-mümkün və həm Türkiyə, həm də Qafqaz üçün təhlükəli hesab edir, daha sonra yazırdı: “Qənaətlərimizin bu dərəcədə ayrıldığı bir məsələni xatırlamıram. Cism bu vəzifəni öz üzərimə götürmək üçün məni məcbur etməsi nə qədər doğru imiş. Arzum xilafında olsa da, təbii ki, vəzifəmi icra edəcəyəm. Fəqət zərurət ilə qoyacağım bu imza həyatımın ən acı bir səhifəsi olacaqdır. Dövlət işi dövlət əsaslarına uyğun həll edilir. Belə mühüm bir məsələdə hissiyyatıma hakim olmasam, bir dövlət adamı sifətilə üzərimə götürdüyüm vəzifəmə zidd hərəkət etmiş olaram”.

Sənəddən də göründüyü kimi, Xəlil bəy “Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazilərin qarşı tərəfində, yəni İrəvan ətrafında erməni dövlətinin yaradılması üçün bir ərazi ayrılmasının uyğun olub-olmadığı” məsələsini Azərbaycan nümayəndələri ilə də müzakirə etmiş və nəticədə bunun qeyri-mümkün olduğu məlum olmuşdu. Buna görə də Xəlil bəyin tövsiyəsi ilə Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlu mayın 22-də bir surətini də Tələt paşaya göndərməklə, Ənvər paşaya xüsusi müraciət ünvanladılar. Müraciətdə deyilirdi: “Buradakı türk nümayəndələri və Seym üzvləri ilə aparılan müzakirələrdən gəldiyimiz ümumi qənaətləri sizə aşağıdakı xülasə şəklində ərz etməyi özümüzə borc bilirik. Osmanlı hökuməti tərəfindən ermənilərə aid veriləcək ultimatumun müddəalarından aqah olan türk (Azərbaycan - V.Q.) nümayəndələri həmin

ultimatumu ancaq Dövlət-i Aliyyəyə qarşı çıxmaq üçün qəbul etməyə razı olublar. Həqiqətdə isə, ultimatumun diktə ilə meydana gətirəcəyi vəziyyət heç bir tərəfi məmnun edəcək və təqib edilən məqsədi təmin edəcək mahiyyətdə qəbul olunmur. Çünki Osmanlı hökumətinin tələb etdiyi ərazilərin əhalisinin əksəriyyəti erməni olduğu halda, erməniliyin (erməni dövlətinin - V.Q.) təşəkkülü üçün nəzərdə tutulan yerlərin bir çox qəzalarında əhalinin əksəriyyəti müsəlmanlardır. Bu şəkildə erməni dövləti təşəkkül edə bilməz. Bu halda gürcülərin də ayrılaraq ayrıca müstəqil dövlət qurmağa qərar vermiş olduqları təxmin edildiyindən, istər Osmanlı imperiyasının, istərsə də Qafqaz türklərinin mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən dəyəri və böyük əhəmiyyəti məlum olan ümumqafqaz konfederasiyası fikri özlüyündə ortadan qalxır. Bundan başqa, gürcülər ermənilərin məskunlaşdığı ərazidən də əldə etdiklərindən, ultimatumun ehtiva etdiyi qəzalar xaricindəki erməni yerlərinin hamısı Azərbaycan hüdudu daxilində qalır. Bununla bərabər, Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal olunacaq ərazidə yaşayan ermənilər də orada qalmayaraq ümumən mühacirət etməyə və Azərbaycan ərazisinə doğru axışmağa başlayacaqlar”. Daha sonra müraciətdə, bu siyasətin gerçəkləşməsinin Qafqaz müsəlmanları üçün çox təhlükəli və faciəli nəticələrə yol açacağı, ümumi qırğına səbəb olacağı və ictimai-siyasi həyatı uzun müddət zəhərləyəcəyi diqqətə çatdırılır və bundan narahatlıq ifadə edilərək bildirilirdi ki, “Türkiyə və Rusiya kimi güclü dövlətlərin əsrlərcə rahatlığını pozan, düşmənçilik və nifrət hisləri ilə bəslənən ermənilərin hələ təşəkkül etməmiş və hərbi qüvvələri formalaşmamış Qafqaz müsəlmanları üçün böyük bəla ola biləcəyinə diqqəti yönəltmək istəyirik. Bu vəziyyətdə istər Azərbaycan türkləri üçün, istərsə də onları himayə edəcək Osmanlı imperiyası üçün Qafqaz ikinci bir Makedoniyaya çevriləcəkdir”. Bütün bu arqumentləri irəli sürən Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu müraciətnamənin sonunda erməni dövlətinin yaradılmasına imkan verilməməsi və müsəlmanların üstünlüyü şəraitində Qafqaz konfederasiyası yaradılmasının vacibliyini vurğulayır və bunun həm Osmanlı imperiyası, həm də Qafqaz üçün faydalı olacağına qənaət hasil etdiklərini bildirirdilər.

Batum konfransındakı Azərbaycan nümayəndələri Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılması halında erməni məsələsinin yaradacağı problemlər, xüsusilə də Osmanlı imperiyasına birləşdiriləcək ərazilərdən Azərbaycana doğru baş verə biləcək erməni köçü ilə bağlı Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğlu ilə eyni fikirdə olsalar da, erməni dövlətinin yaradılması məsələsində onların mövqeyini bölüşmürdülər. Çünki Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağaoğludan fərqli olaraq M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski bu məsələ ilə bağlı mütəmadi olaraq həm Osmanlı heyəti ilə, həm də erməni nümayəndələri ilə müzakirələr aparmış və sonuncuların federasiyanın dağılması halında azərbaycanlılarla konfederasiyada birləşməyə maraqlı olmadıqları və öz dövlətlərini yaratmağa çalışdıqları məlum olmuşdu. Eyni zamanda, gürcülər də azərbaycanlılarla ermənilərsiz konfederasiya qurmağa razı olmamış və erməni dövlətinin də yaradılmasının vacibliyi tezisini irəli sürmüşdülər. Buna görə də Azərbaycan nümayəndələri federasiyanın dağılması halında kiçik bir ərazidə də olursa-olsun, erməni dövlətinin yaradılmasının vacibliyi mövqeyindən çıxış edir və bu dövlətin İrəvan deyil, Aleksandropol mərkəz olmaqla yaradılmasına çalışırdılar.

(davamı növbəti saylarımızda)